

כתב התורה וכתבי הקודש

בירור גישות חז"ל בענייני הכתב, הניקוד, הטעמים ומספר עניינים מן המסורה

יצחק נפחא

א. מבוא

בעקבות עיסוקינו ב'כית המדרש' בסמינר אפרתה בליבון סוגיות בנושא המסורה, נדרשתי לעיין מעמיק בפרק נכבד בנושא זה והוא: כתב התורה וכתבי הקודש. מתוך מטרה לעסוק במספר עניינים הסובבים והולכים סביב הכתב, כרוכים עמו ומתבקשים ממנו. קודם שניגש לנושא עצמו, נבהיר מספר עניינים חשובים בנושא המסורה. נקודת המוצא בלימוד התורה ובקיומה היא האמונה במסירת התורה ע"י הקב"ה למשה ולעם ישראל. וכך כותב רמב"ן בהקדמתו לספר בראשית:

משה רבינו כתב הספר הזה עם התורה כולה מפיו של הקב"ה... אבל זה אמת וברור הוא שכל התורה מתחילת ספר בראשית עד לעיני כל ישראל הגיע מפיו של הקב"ה לאזנו של משה.

הקב"ה ציווה את משה לכתוב את התורה "ויאמר ה' אל משה כתב לך את הדברים האלה..." (שמות ל"ד, כ"ז) ולדקדק בכתיבת התורה, הסגנון, הלשון המלים והאותיות שלא להוסיף, לגרוע או לשנות דבר.

ואכן מצינו בגמרא¹ שכך עשה משה: "הקב"ה אומר ומשה אומר וכותב"². לפני מותו כתב משה רבינו שלושה-עשר ספרי תורה מבראשית עד לעיני כל ישראל, נתן ספר לכל שבט ושבת וספר אחד הניח בארון למשמרת "שאם יבקש לזייף דבר שיהיו מוצאים אותה שבארון"³. העם המשיך ללמוד מתוך ספרים אלו ומהספרים שהועתקו והוגהו על-פי הספר שהונח בארון.

שלשלת הקבלה לא נפסקה מדור דור⁴ אשר דאגו, תוך מסירות נפש, לשמור על דיוקה של המסורת כפי שניתנה למשה. וכך כתב רבי יוסף אלבר⁵:

- 1 בכא בתרא ט"ו ע"א.
- 2 עיין בהגהות הב"ח על אתר שמוחק תיבת "אומר" דמשה. אך בתוספות מנחות דף ל' ע"א ד"ה ומשה כותב הביא שיש ספרים דגרסי ומשה אומר וגם רש"י גרס אומר וכותב, ופירש טעם זה לשונו: הקב"ה היה אומר, ומשה אומר אחריו כדי שלא יטעה בכתב, וכותב.
- 3 לשון המדרש בדברים רבה פרשה ט' סעיף ט'.
- 4 עיין בהקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות.
- 5 ספר העיקרים פרק כ"ב.

וזה לאות כי היא שמורה בידם כמו שניתנה למשה, בלי שינוי והראיה שהיא נמצאת היום ביד כל ישראל המפוזרים בכל העולם, מקצה מזרח עד סוף המערב על נוסח אחד בלי שינוי.

הוראת התורה עד ימי בית ראשון עברה ממש ליהושע ומיהושע לזקנים ולנביאים. בימי בית ראשון ואף בראשית ימי הבית השני היתה הוראת התורה בידי הנביאים והכהנים.⁶ מתקופת בית שני וסוף תקופת הנביאים⁷ החלה תקופת הסופרים ואנשי כנסת הגדולה. הדמות המרכזית והחשובה ביותר בתקופה זו היה עזרא הסופר, אשר קיבל מברוך בן נריה בבבל. עזרא עלה לירושלים בשנת ג' אלפים תי"ג, מיד לאחר פטירת רבו — חמש שנים אחר תחילת בנין הבית. על עזרא שהיה הגדול בסופרים וראש אנשי כנסת הגדולה נאמר שהיה: "ספר דברי מצוות ה' וחוקיו על ישראל".⁸ חז"ל אף הישוו את פעלו של עזרא בלימוד התורה, בהוראתה ובהנחלתה לישראל לפעלו של משה רבינו.⁹ עזרא היה הראשון מחכמי הסופרים אשר פירשו את תורת משה על פי הקבלה המסורה מסיני. הפרשה המתארת כמה ממעשי עזרא ומהתקנות שהתקין¹⁰ פותחת בתקנת הקריאה בתורה ופירושה בציבור, ושם (בפסוק ח') נאמר:

ויקראו בספר בתורת האלקים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא.

ובגמרא, נדרים ל"ז ע"ב:

אמר רב חננאל אמר רב. מאי דכתיב ויקראו בספר בתורת האלקים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא. ויקראו בספר תורת האלקים — זה מקרא. מפורש — זה תרגום. ושום שכל — אלו הפסוקים. ויבינו במקרא — זה פיסוק טעמים ואמרי לה אלו המסורות. אמר רבי יצחק מקרא סופרים ועיטור סופרים וקריין ולא כתיבן וכתיבן ולא קריין הלכה למשה מסיני.

מגמרא זו עולה, שראשוני חכמי התורה שבעל-פה, שנקראו סופרים, היו בעלי המסורה. מהם נתקבלה מסורת הסימנים לשמירת הקריאה הנכונה וההגיה המדויקת של התורה והם אשר דאגו לשמירת הנוסח המדויק של תורתנו הקדושה, כפי שנמסרה מפיו של הקב"ה לאזנו של משה.

וכן מתארת הגמרא במסכת קידושין דף ל' ע"א את פעולתם של הסופרים בעלי המסורה:

לפיכך נקראו הראשונים סופרים, שהיו סופרים כל אותיות שבתורה.

6 ראה חגי ב' י"א-י"ג; מלאכי ב', ז' ועוד.

7 חגי זכריה ומלאכי — אחרוני הנביאים. בשנת ג' אלפים תמ"ח נסתלקה הנבואה מישראל.

8 עזרא ד', י"א.

9 ראה בתוספתא סנהדרין פ"ד, ה"ה: ר' יוסי אומר ראוי היה עזרא שתנתן תורה על ידו אלמלא קדמו משה...

10 נחמיה פרק ח'.

חשיבות פעולתם של בעלי המסורה מתוארת בתמציתיות על-ידי רבי אברהם אבן עזרא בספרו "יסוד מורא" (שער ראשון) וזה לשונו:

והאמת כי יש שכר לפעולות בעלי המסורת שהם כשומרי חומות העיר, כי בעבורם עמדה תורת ה' וספרי הקודש על מתכונתם, בלי תוספת ומגרעת.

וגם הר"ר ידידיה שלמה רפאל נורצי בהקדמתו לספרו החשוב מנחת שי, על המסורה, כתב:

ואלמלא בעלי המסורת שהעמידו התורה והמקרא על עמדה, כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלוקות וכבר נשתכחה תורה מישראל ונעשית תורה ככמה תורות ח"ו. ולא היינו מוצאים שני ספרים בכל ספרי המקרא שיהיו מסכימים יחד כאשר קרה לשאר ספרי המחברים. פוק חזי רבותא במסרה דאשכחן בכמה דוכתי דתלמודא פליג עלה ומכל מקום עבדינן עיקר מהמסרת, וכולהו ספרי ותיקון ספרי תורה היוין אליבא דידה ודכוותא נקטינן, דאנשי כנסת הגדולה יסדה ובתרייהו גריירנן.

ב. חלוקת כתבי הקודש

כידוע, מבחינים אנו בשלושה חלקים במקרא: תורה, נביאים וכתובים.¹¹ ההבדלים העיקריים בין חלקים אלו נעוצים במקור התוכן והסגנון שלהם. בעוד שהתורה (מ"בראשית" עד "לעניי כל ישראל") גם תוכנה וגם סגנונה "הגיע מפיו של הקב"ה לאזנו של משה",¹² הרי שהנביאים קיבלו, אמנם, את תוכן נבואותיהם מאת הקב"ה אלא שניסחו נבואותיהם נעשה ע"י הנביאים עצמם, כל אחד בלשונו הוא כפי שלמדונו חז"ל: "דאמר ר' יצחק סגנון אחד עולה לכמה נביאים ואין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד".¹³ לעומת זאת הכתובים

11 ראה להלן שחלוקה זו מקורה בדברי חז"ל. חז"ל אף התייחסו באופן שווה לשלושת חלקי המקרא כפי שמצינו בתחומא לפרשת ראה, א': "...פושעי ישראל אומרים שהנביאים והכתובים אינן תורה ואינם מאמינים בהם ... הרי שהנביאים וכתובים תורה הם". צירוף זה של שלושת חלקי המקרא אף נדרש ע"י חז"ל בדרך אחת כגון: דרש הוא גלילאה ברוך רחמנא דיהב אוריין תליתאי ... (שבת פ"ח ע"א), וכן: בעלי מקרא יעסקו בתורה בנביאים ובכתובים (סנהדרין ק"א ע"א), וכן: כתוב בתורה, שני בנביאים ומשולש בכתובים (מגילה ל"א ע"ב). ואמנם גם הלכות רבות נפסקו ביחס לשלושת חלקי המקרא ולמרות ההבדל בקדושתם לא מצינו שחז"ל חלקו ביניהם במספר תחומים הלכתיים כגון: כתבי הקודש מטמאין את הידים ופוסלין את התרומה (ידיים פג', ב' ופ"ד, ה').

12 כל כתבי הקודש (תפארת ישראל: תורה נביאים וכתובים) מצילין אותן מפני הרלקה (שבת פ' ט"ז, משנה א') ועוד. ברור עם זה שדרשות חז"ל על התורה שקדמה לבריאת העולם (כגון בראשית רבה א': התורה אומרת אני הייתי כלי אומנותו של הקב"ה ... כך היה הקב"ה מביט בתורה ובורא את העולם, ועוד) לא נאמרו על ספרי נביאים ואף על ערכה של התורה לעתיד לבוא נאמר בירושלמי מגילה ע"ד בשם ר' יוחנן: הנביאים והכתובים עתידין ליבטל וחמשת ספרי תורה אינן עתידין ליבטל.

13 רמב"ן, הקדמה לספר בראשית.

14 סנהדרין פ"ט ע"א וברש"י שם כתב: סגנון: דבר מליצות של רוח הקודש. עולה לכמה נביאים: נכנס כלבם לזה בלשון זה ולזה בלשון זה והכל אחד. ואין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד: בלשון אחד.

נכתבו הן תוכנם והן סגנונם בידי אנשי מעלה ושלמות אשר כתבו את הדברים באמצעות רוח הקודש.¹⁴

התנאים חילקו את כ"ד ספרי הקודש לשלושה חלקים: תורה, נביאים וכתובים.¹⁵ חלוקת התנ"ך לכ"ד ספרים¹⁶ מקורה אף היא בדברי חז"ל אשר הודיעונו זאת בברייתא המפורסמת במסורת בבא בתרא.¹⁷

אמנם היו בידינו, לפני חתימת התנ"ך, ספרי קודש נוספים כמו: ספר מלחמות ה', ספר הישר, ספר דברי הימים למלכי ישראל, ספר דברי הימים למלכי יהודה, מדרש הנביא עדו, מדרש ספר המלכים, דברי נתן הנביא ועוד, אשר כפי הנראה, לפחות חלק מהם נמצאו עדיין בימי עזרא ואנשי כנסת הגדולה וכימי המהומות והצרות הרבות והרעות שהיו אחריהם אבדו ולא נשארו לנו אלא שארית פליטת מחמדנו — כ"ד כתבי הקודש.

ברור, שקיים הבדל בין סמכות התורה לסמכות שאר ספרי המקרא, אשר נקראו "דברי קבלה". ואמנם קיימת מחלוקת אם דברי נביאים וכתובים הגם חלק מתורה שבכתב לענין זה או לא. אולם, בשולחן ערוך¹⁸ נפסק: "חייב אדם לשלש לימודו שליש בתורה שבכתב דהיינו הארבעה ועשרים"¹⁹, מכאן שכ"ד ספרי הקודש, כולם יחד בשלמות, הם התורה שבכתב.²⁰ אך מעיון במקורות הדנים בכך עולה שדברי נביאים וכתובים, או שהם מפרשים את דברי התורה²¹ או שהם הלכה למשה מסיני והסמיכום על המקרא.²²

14 ראה פירוט דברי אברבנאל בעניין, בהקדמתו לנביאים ראשונים.

15 עיין מגילה דף כ"ז ע"א והקדמת אברבנאל לנביאים ראשונים.

16 כבר עמדו רבים על הקשר בין דברי חז"ל (פסחים ס"ח ע"ב ונדרים ל"ב ע"א) שאמלא תורה לא נתקיימו שמים וארץ שנאמר (יזמיהו ל"ג כ"ה) אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמתו. ואין ברית אלא תורה (שבת ל"ג ע"ב) ותורה היא כלל כ"ד הספרים (כמו שנכתוב להלן) והיום והלילה הם כ"ד שעות. שלמות זו מבליטה את תלות קיומו של העולם בקיום התורה יום ולילה, כ"ד שעות ביממה.

17 דף י"ד ע"ב וט"ו ע"א: ת"ר סדרן של נביאים וכל סדרן של כתובים וכו'. וראה שם אריכות דברי הגמרא וביאורה — כל הנצרך לענינו.

18 יורה דעה סימן רמ"ו ס"ק ד'.

19 והג"ר"א בביאורו לשולחן ערוך שם אות י"ב הביא שמקור הלכה זו הוא בגמרא קידושין מ"ט ע"א: קרא אנא, עד דקרי אורייתא נביאי וכתובי בדיוקא. על מנת שאני שונה ... ור' יוחנן אמר תורה.

20 וראה גם ברמב"ם פ"א מהלכות תלמוד תורה הלכה י"ב וכתב שדברי קבלה בכלל תורה שבכתב הן מדינתן לכתוב, ופירושו בכלל תורה שבעל-פה. אך רש"י לקידושין דף ל' ע"א, כתב מקרא: ולא נביאים וכתובים.

21 עיין במסכת תענית דף ט' ע"א, דליכא מידי דכתיבא בנביאים וכתובים ולא רמזיו באורייתא.

22 ראה תוספות יבמות דף ע"א ע"ב, ד"ה לא ניתנה פריעת מילה לאברהם אבינו. ויזמא ע"א ע"ב כל השקלא וטריא עד דאתיו יחזקאל ... ואתה יחזקאל ואסמכה אקרא. ועיין עוד "פרי מגדים" פתיחה כוללת לאורח חיים חלק א' סימנים י"ח י"ט ובאנציקלופדיה תלמודית ערך דברי קבלה. ויש עוד להאריך בענין הלכה הכתובה בספרי נביאים וזה א"ה במאמר מיוחד.

ג. על הכתב בו ניתנה התורה ועל המסתעף מענין זה

מצינו בחז"ל מחלוקת ביחס לכתב בו נכתבה התורה. איתא בתוספתא סנהדרין ד', ה':

רבי יוסי אומר ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו אלמלא קדמו משה... לימד תורה לישראל שנאמר (עזרא ז', י') "כי עזרא הכין לבבו לדרוש את תורת ה' ולעשות וללמד בישראל חוק ומשפט".

ואף הוא נתון על ידו כתב ולשון שנאמר (עזרא ד', ז'): "וכתב הנשִׁתָּן כתוב ארמית ומתורגם ארמית... ואומר (דברים י"ז, י"ח) "וכתב לו את משנה התורה הזאת" תורה העתידה לשתנות. למה נקרא שמו אשורי על שום שעלה עמהן מאשור.

רבי אומר בכתב אשורי נתנה תורה לישראל וכשחטאו נהפכה להן לשון וכשזכו בימי עזרא, חזרה להן אשורית...

ר"ש בן אלעזר אומר משום ר"א בן פרטא שאמר משום ר"א המודיעי בכתב זה ניתנה תורה לישראל... מה לשונם לא נשתנה אף כתבם לא נשתנה.

ובבבלי סנהדרין כ"א ע"א:

אמר מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא. בתחילה ניתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש. חזרה וניתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי. ביררו להן לישראל כתב אשורית ולשון הקודש והניחו להדיוטות כתב עברית ולשון ארמי. מאן הדיוטות? אמר רב חסדא כותאי. מאי כתב עברית? אמר רב חסדא כתב ליבונאה. תניא. רבי יוסי אומר ראוי היה עזרא שתינתן תורה על ידו לישראל אלמלא קדמו משה... ואף על פי שלא ניתנה תורה על ידו, נשתנה על ידו הכתב שנאמר (עזרא ד', ז') וכתב הנשִׁתָּן כתוב ארמית ומתורגם ארמית... וכתבי (דברים י"ז, י"ח) וכתב לו את משנה התורה הזאת, כתב הראוי להשתנות...²³

תניא רבי אומר: בתחילה בכתב זה ניתנה תורה לישראל, כיון שחטאו נהפך להם לרועץ כיון שחזרו בהן החזירו להם...

ר"ש בן אלעזר משום ר"א בן פרטא שאמר משום ר"א המודיעי: כתב זה לא נשתנה כל עיקר...

חשוב לציין שיש אי בהירות מסויימת ביחס לכוננת חז"ל בכיורון המונחים כתב עברי וכתב אשורי. ומצאנו מספר מובנים למונחים הללו. להבהרת הדברים במאמרנו ולמען הקל על

23 וראה שם ברש"י בגמרא שהסביר את דברי רבי יוסי וכתב: "דמו לנו משה רבינו שכתב שבימיו עתיד להשתנות מן עברי לאשורית שניתן להם בימי דניאל ועזרא וכתב בו את התורה בכתב אשורית". מדברי רש"י משתמע שלר' יוסי נתחדש כתב אשורי בימי דניאל ע"י מלאך ובכתב זה כתב עזרא את התורה. וכן פירשו הגאונים רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון (ראה שו"ת הגאונים הרכבי סימן שני"ח).

הקורא נלך כאן על פי המובן המקובל שכתב עברי הינו הכתב של בני עבר הנהר,²⁴ הכתב שהשתמשו בו עמי כנען והוא הנהוג אצל השומרונים עד ימינו,²⁵ וכתב אשורי הוא הכתב המרובע שלנו.²⁶

היוצא לנו מדברי חז"ל (בתוספתא ובגמרא בסנהדרין) שיש שלוש שיטות ביחס לכתב התורה:

לדעת רבי יוסי התורה ניתנה בכתב עברי ועזרא שינה את הכתב מעברי לאשורי, אלא שהשינוי עלה במחשבה מתחילה.

לדעת רבי התורה ניתנה ע"י משה לישראל בכתב אשורי וכיוון שחטאו שכחורו וכיוון שחזרו בימי עזרא החזירוהו להן.

ולדעת ר' אלעזר המודעי התורה ניתנה בכתב אשורי וכתב זה לא נשתנה מעולם. כשם שלשונם לא השתנתה ונשארה לשון הקודש, אף כתבם לא השתנה ונשאר כתב אשורי.²⁷ ואכן כך פסקו להלכה רב שרירא גאון ורב האי גאון בנו²⁸ וכן גם שיטת הראשונים רבינו חננאל הרמ"ה והר"ן בגמרא שם.

ואמנם, יקשה קצת על שיטת הגאונים והראשונים הנ"ל, מה שייך כאן לשון הלכה הרי זוהי מחלוקת במציאות ומאי דהוה הוה!?

אלא, שלמרות היות מחלוקת זו מחלוקת שבמציאות, מצינו נפקא מינה להלכה אם פוסקים כשיטת רבי יוסי או כשיטת ר"א המודעי.

שינוי במשנה, מגילה דף ח' ע"ב: אין בין ספרים (רש"י: תורה, נביאים וכתובים) לתפילין ומזוזות. אלא שהספרים נכתבים בכל לשון ותפילין ומזוזות אינן נכתבות אלא אשורית (רש"י: לשון הקודש). רבן שמעון בן גמליאל אומר אף בספרים לא התירו שיכתבו אלא יוונית.²⁹ ובגמרא (שם, דף ט' ע"ב) איתא שהלכה כרבן שמעון בן גמליאל.

24 לשון רש"י בסנהדרין כ"א ע"ב וכן כתב המהרש"א שם.

25 וגם הרמב"ם בפירושו המשניות למסכת ידים פ"ד, מ"ה כתב: "כתב עבר והוא הכתב הזה שכותבין בו השומרונים את התורה".

26 על הפסוק בבראשית י, י"א: "מן הארץ היא יצא אשור", מביא רש"י מדברי חז"ל: "כיון שראה אשור את בניו שומעין לנמרוד ומורדין במקום לבנות המגדל — יצא מתוכם". ובפסקי תוספות (מגילה אות כ"ג) נאמר: "אשורית... ונמסר לאשור שיצא מעצת הפלגה", כלומר בשכר שיצא מתוכם זכה לכך שספר התורה יכתב בלשון אשורית.

27 וראיותיו של ר"א המודעי הן: (א) ממה שאמרו (שמות כ"ז, י'): "ווי העמודים". מה עמודים לא נשתנו אף וויים לא נשתנו. דכל זה שייך רק בכתב אשורי. (ב) מהפסוק (אסתר ח', ט'): "...ואל היהודים ככתבם וכלשונם". מה לשונם לא נשתנה אף כתבם לא נשתנה.

28 ראה בשו"ת הגאונים הרכבי סימן שג"ח, תשובת רב שרירא גאון ורב האי גאון אשר הביאו הוכחה לרבני ר"א המודעי גם מהגמרא שכתב ק"ד ע"א: דאמר רבי חסדא מ"ם וסמ"ך שכלוחות כנס היו עומדין. שכתב עברי לא שייך שום נס כמ"ם וכסמ"ך.

29 דעתו של רבן שמעון בן גמליאל, שאף את כתבי הקודש (תורה, נביאים וכתובים) לא התירו לכתוב בלשון אחר פרט ללשון הקודש או יוונית, מבוארת בגמרא, שם בדף ט' ע"ב, משום שנאמר (בראשית ט', כ"ז): "יפת אלקים ליפת וישכון באהלי שם". ודרשו: יפיתו של יפת (היינו: הלשון היוונית שהיא היפה מכל לשונות בני יפת) יהא באהלי שם.

ולפי הנראה נוכל לומר דרבנן שסוברים שספרים נכתבים בכל לשון, הולכים בשיטת רבי יוסי שבימי עזרא נשתנה הכתב מעברית לאשורית וכמו שפירשו הגאונים שדרשו "משנה התורה" כתב שעתיד להשתנות, כלומר: "יכתב כל זמן בכתבו" ומזה למדו לדורות שהספרים נכתבים בכל לשון ומטמאים את הידיים. ורבן שמעון בן גמליאל, שאוסר בכל לשון ומתיר רק לשון יווני, סובר כשיטת ר"א המודעי שהכתב לא נשתנה בכלל ולכן אין אנו יכולים להתיר כתיבת ספרים בכל לשון (פרט ליוונית משום העניין המיוחד) ומכיוון שהגאונים והראשונים פסקו כר"א המודעי שהכתב לא נשתנה, מובן גם מדוע נפסקה ההלכה בגמרא כרבן שמעון בן גמליאל.³⁰

והרמב"ם בפירושו המשניות למסכת ידים (פ"ד מ"ה) כתב:

והכתב הזה אשר נכתוב בו אנחנו התורה, הוא כתב אשורי, והכתב אשר כתב יתברך התורה נקראת אשורי מן הגדולה והתפארת... והוא אמרם אשורי שהוא מאושר שבכתב לפי שאינו משתנה ולא יפול בו דמיון לעולם, לפי שאותיותיו בלתי מתדמות ולפי שאינו נדבק אות באות כשיטת כתיבתו ואין כזה שאר הכתיבות.

נסיים דיוגנו בענין זה בדברי ה"חסדי דוד" בפירושו לתוספתא סנהדרין פ"ד דכתב:

דלכולי עלמא הלוחות וספר התורה שכתב משה רבינו היו בכתב אשורי, אבל לא ניתן רשות לישראל לכתוב בכתב זה לרוב קדושתו אע"ג דכל אדם מישראל חייבו הכתוב לכתוב ספר תורה לעצמו וכן המלך כותב לו, מכל מקום לא ניתנה רשות אלא לכתבה בכתב עברית ובלשון הקודש שלא היו רשאים לתרגם את התורה מעצמם. ובימי עזרא נתחדשה להם הלכה וניתנו להם תרתי לכתוב בכתב אשורית ולתרגם את התורה בלשון ארמי. וישראל קדושים בחרו להם הכתב אשורית שהיא תוספת קדושה, אבל לא רצו לכתוב אלא בלשון הקודש שלא להורידה מקדושתה.

אותיות מנצפ"ך

בענין האותיות הסופיות שבא"ב בכתב אשורי איתא בירושלמי מגילה פ"א דף י"ב ע"ב:

משם ר' מתיא בן חרש אמרו מנצפ"ך הלכה למשה מסיני. מהו מנצפ"ך? ר' ירמיה בשם ר' שמואל בר רב יצחק, מה שהתקינו לך הצופים.

ובבבלי מגילה דף ב' ע"ב איתא:

ואמר רבי ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא: מנצפ"ך צופים אומרים.³¹ ותסבא? והכתיב "אלה המצוות" (ויקרא כ"ז, ל"ד) שאין נביא רשאי לחדש

30 ואף המאן דאמר שכתב במסכת סופרים פ"א, ה"ו שאין כותבים ספרים אף בלשון יוונית, וסבור גם הוא כשיטת ר"א המודעי שהכתב לא נשתנה.

31 רש"י, צופים: נביאי הדורות.

דבר מעתה. ועוד, האמר רב חסדא מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין? אין. מהוה הווי ולא הווי ידעו הי באמצע תיבה והי בסוף תיבה. ואתו צופים ותקינן פתוחין באמצע תיבה וסתומין בסוף תיבה. סוף סוף "אלה המצוות" (ויקרא כ"ז, ל"ד) שאין נביא עתיד לחדש דבר מעתה? אלא שכחום וחזרו ויסדום.

מדברי הגמרא עולה דאכן אותיות מנצפ"ך הן הלכה למשה מסיני וכד' מתיא בן חרש, שהרי אין נביא רשאי לחדש דבר. ומשום הכי ודאי מתוקנים היו ושכחום וחזרו הצופים (הנביאים) ויסדום.

כתיבת דברי חול באותיות אשוריות

בשולי דיוגנו זה, מן הראוי להתייחס למשא והמתן ההלכתי הרחב, המסתעף מנושא קדושת הכתב האשורי. נמקד דברינו בבעיית כתיבת דברי חול באותיות אשוריות.

הרמב"ם בשו"ת "פאר הדור" סימן ז' כותב:

ומן הראוי לך שתדע כי הכתיבה הזאת הנקראת אשורית, כיון שניתנה בה התורה ובה נכתבו לוחות הברית, הרי מגונה מאד להשתמש בה, רק בכתיב הקודש... ומימי קדם היו ישראל נוהרין בזאת והיו כתיבהו וחבורי חכמתיהם וכתבי חול שלהם בכתב עברי. לכן תמצא חרות על שקלי הקודש דברים של חול כתובים בכתב עברי ולא נמצא לעולם אות אחת מזה הכתב אשורי בדבר שנמצא משארית ישראל, לא במטבע ולא באבן, אלא הכל בכתב עברי, ועל כן שינו הספרים כתיבתם ושמו אותותם אותות אחרות עד שנעשה ככתב אחר להחיר להשתמש בו דברי חול.

ובספר "שדי חמד"³² הביא בשם שו"ת "דברי יוסף" שכתב שמדברי הרמב"ם שכתב שמגונה להשתמש בכתב אשורי ולא שאסור, משמע שדברים של חול אף אם הם בכתב אשורי אין בהם איסור. אך עם זאת הוא מציין שם שהרדב"ז בתשובותיו³³ הבין בכוונת דברי הרמב"ם שיש בזה איסור ולא רק סייג והירות בעלמא.

אמנם התשב"ץ³⁴ פסק דאין להחמיר כלל לכתוב דברים של חול בכתב אשורי אך הרמ"א³⁵ כתב להלכה: "וי"א דאין לכתוב דברים של חול בכתב אשורית שכותבין בו התורה".

אלא שבשו"ת "צור יעקב"³⁶ כתב שהכתב המרובע שלנו אינו כתב אשורי, כי צריך שיהיה הכתב שהסופרים כותבים בו ספרי תורה ותפילין ומרומז בכל אות וצורתו ותגיו סודות עלינונים.

32 חלק ב' עמ' 269.

33 חלק ה' סימן מ"ה.

34 חלק א' סימן ה'.

35 בהלכות ספר תורה, יורה דעה סימן רפ"ד ס"ק ב'. בשם רבינו ירוחם.

36 סימן ס"ב.

ד. הנקודות והטעמים

השאלה ברבר הנקודות מי אמרן? היא שאלה שנדונה בהרחבה בראשונים ובאחרונים. ננסה להביא את עיקרי הדברים ולהציג גישה שלענ"ד תואמת את דברי חז"ל ומבהירה את העניין.

קודם שניגש לכירור שאלה חשובה זו מן הראוי לציין באופן ברור שאין כל ספק שהניקוד אינו מעשה בני אדם. עובדה בלתי מעורערת זו היא לגבינו נקודת מוצא חד-משמעית לכל דיוגנו בעניין. שכן, אנו מאמינים באמונה שלמה במסירת התורה כולה מפיו של הקב"ה לאזני של משה כאשר כוונת נותן התורה היתה שמשה רבינו ילמד אותה לבני ישראל, המקרא ופירושו. ואם לא היה הניקוד ניתן מסיני כיצד יכול היה הקב"ה ללמד את משה ומשה את בני ישראל את התורה ללא ניקוד? הרי עניינים רבים והלכות שונות נקבעו על פי ניקוד המלים. כיצד היה ניתן ללמוד את ההלכות שדרשו חז"ל מהפסוק (שמות כ"ג, י"ט; ל"ד, כו) "...לא תבשל גדי בחלב אמו"³⁷ אם לא היתה מסורת ניקוד של בְּחֵלֶב ולא בְּחֵלֶב. או כיצד ניתן להבין מהפסוק (דברים כ"ה, יט) "...תמחה את זכר עמלק..." שמדובר בְּנֹכַר או בְּנֹכָר³⁸ ולא בְּנֹכָר³⁹. ומכאן שמצוות מחיית עמלק תכליתה לכלול "מאיש עד אשה מעולל ועד יונק משור ועד שה"⁴⁰. שלא יהא שם עמלק נזכר אפילו על הבהמה, לומר בהמה זו משל עמלק היתה⁴¹ ושלא יהיה נין ונכד לעמלק תחת השמים... ולא גמל ולא חמור שלא יאמרו גמל זה של עמלק.⁴² או מגין נדע מה משך זמן טומאתה של יולדת נקבה אם התורה כותבת: "ואם נקבה תלד וטמאה שבעים..." (ויקרא י"ב, ה') שםא שְׁבַעִים יום? או כפי ההוה אמינא בדרשת הגמרא⁴³: "שבעים כתיב ונימא אהני קרא ואהני מסורת ותבעי למיתב ארבעין ותריין": על סמך מה קבעו שטומאת יולדת נקבה שבעים, אם לא היתה מסורת ניקוד שהתקבלה מסיני שיש לקרוא "וטמאה שְׁבַעִים". ודוגמאות כגון אלו רבות.

ברור אם כן, שהניקוד נאמר מפי הגבורה ויתכן שזו כוונת התורה "וכתבת... את כל דברי התורה הזאת באר היטב" (דברים כ"ז, ח'). דהרי בלי סימני הברות והגייתן אין להבין ביאורם ובפרט המלים השוות באותיות ומובדלות בקריאתן. ניגש עתה לכירור רחב יותר. ראשית דברינו נעייין בגמרא נדרים ל"ז ע"ב:

אמר רבי יצחק. מקרא סופרים ועיטור סופרים וקריין ולא כתיבין וכתבין ולא קריין הלכה למשה מסיני.

37 סנהדרין ד' ע"ב ותולין קי"ג ע"ב וקי"ד ע"א.

38 כדברי הגמרא בבא בתרא כ"א ע"ב: זָכַר בַּסְּגוּל קְרִינָן (סגול תחת הכ').

39 כפי שמביאה הגמרא בבבא בתרא שם, שכן קרא יואב בן צרויה, בטעות, זָכַר בַּקְמָצִין והחיה את הנקבות.

40 שמואל א' ט"ו, ג'.

41 פסיקתא זוטרתא והובאה ברש"י על אתר.

42 ספרי, כי תצא רצ"ו.

43 זבחים ל"ח ע"א.

וכתב רש"י בד"ה מקרא סופרים:

אַרְץ אֶרֶץ כלומר מה שקורין ארץ ארץ דלא כתבינן ההברה. דלא כתבינן יו"ד בין אל"ף לרי"ש ובין רי"ש לצד"י. וכן נמי אַרְץ דלא כתבינן ב' אלפי"ן או ה"א סמוך לאל"ף, ויו"ד בין רי"ש לצד"י וכן שְׁמַיִם דלא כתבינן ששמים אל"ף בין שי"ן למ"ם ובין מ"ם ליו"ד, וכן מְצַרְיִים.

ובד"ה הלכה למשה מסיני כתב רש"י: "דנקראין הכי".

ואיתא ב"שיטה מקובצת" על אתר דמקרא סופרים היינו דקדוק הסופרים בקריאת המלים והפסוקים,

...לפי ששאר העם לא היו מדקדקים בקריאה ומה שהיו הסופרים מדקדקים לקרות כן, היו קורים לה מקרא סופרים. ור' יצחק בא לאשמועין דלא סופרים אמרו כן מלבם אלא קבלה היא בידם מהלכה למשה מסיני כגון ארץ ישראל, שמים, מצרים, יש שהיו קוראים אַרְץ והסופרים קוראים אָרֶץ או הפך ויש מפרשים שהיו מדקדקים בין קמץ לפתח ... ובא ר' יצחק לומר כי מה שקורים הסופרים כן, לא מלבם עשו כן, אלא הלכה למשה מסיני.

הר"ן על אתר הוסיף נופך משלו וכתב:

מקרא סופרים ארץ ישראל שכל שיש בו אתנחתא נקרא בקמץ. שמים מצרים שאע"פ שאין בהם אל"ף נקראין כאילו היתה בהם.

וכן כתב הרא"ש:

אין קורין שמים מצרים בחיריק אלא בקמץ. וכן ארץ ישראל משתנה באתנחתא.

ואם קרי וכתוב הם הלכה למשה מסיני⁴⁴ כל שכן כלל הנקודות שעיקר פירוש התורה תלוי בהן, שהן הלכה למשה מסיני.

עם זאת ברור לחלוטין שהנקודות והטעמים הם הלכה למשה מסיני וניתנו עם התורה, אולם כשנכתבה התורה לראשונה ע"י משה רבינו, נכתבה ללא נקודות וטעמים וזאת כדי שבכל הדורות שלאחר משה יוכלו לדרוש את התורה, להגדיל תורה ולהאדירה. דאם התורה היתה ניתנת מנוקדת ומסוימה א"א כלל לדרשה. וכנראה שבשל כך כבר מקדמת דנא נהגו לומדי התורה ודורשיה לציין על ספרי התורה ששימשו להם לקריאה וללימוד, סימנים שונים כגון ניקוד, טעמים, תגין או הוספת אותיות לשם הבנת הכתוב. דבר זה היה נהוג כבר בימי הבית הראשון ואולי אף קודם לכן. מ"מ ברור שזה היה שנים רבות לפני עזרא הסופר ומה שנאמר שעזרא תיקן (תגין נקודות וטעמים) אין הכוונה שעזרא המציא זאת שכן שנינו במסכת סופרים⁴⁵:

א"ר שמעון בן לקיש. שלושה ספרים נמצאו בעזרה. ספר מעונה⁴⁶. ספר זאטוטי. ספר היא.

44 וכן גם נפסק להלכה בשו"ע א"ח סימן קמ"א ס"ק ח'.

45 פ"ו ה"ד. ובאבות דרבי נתן פרק ל"ד ובירושלמי תענית פ"ד הלכה י"ב.

46 נוסחת הגר"א: מעון.

באחד מצאו כתוב מעון ובשנים כתוב "מענה אלקים קדם" (דברים ל"ג, כ"ז) וקיימו שנים ובטלו אחד.

באחד מצאו כתוב וישלח אל זאטוטי בני ישראל⁴⁷ ובשנים מצאו כתוב וישלח את נערי בני ישראל (שמות כ"ד, ה').

באחד כתוב אחד עשר הוא⁴⁸ ובשנים מצאו כתוב אחד עשר היא וקיימו שנים ובטלו אחד.

נמצאנו למדים מברייתא זו שספרי התורה הללו אשר נמצאו אחר החורבן היו ספרים מדויקים ואחרי ההכרעה על פי שנים הפכו הספרים הללו כספרי "תיקונין" (כמו ספרי "תיקון סופרים" המצויים בידינו היום בשימוש קוראים וסופרים). וכל הספרים בזמנם נכתבו על פיהם ואף עזרא תיקן, היינו: הגיה, בדק והשווה שהטעמים, הנקודות והתגין יהיו מדויקים כמו בספרים הללו. וכמו שמאז ימי הבית הראשון ואולי אף קודם לכן ציינו סימנים שונים (ניקוד, טעמים וכו') על ספרי התורה ששימשו להם ללימוד ולקריאה, כך עשו זאת גם מאוחר יותר בימי עזרא ואנשי כנסת הגדולה. ויפה הביא בילקוט ראובני על הפסוק (שמות ד', ב'): "ויאמר אליו ה' מזה בידך..."

איתא בספר סודי רז"א⁴⁹ בימי עזרא שתיקן הטעמים והנקודות ותגין ע"י שלשה ספרי תורות שנמצאו אחר החורבן. ספר מעון ספר זאטוטי, ספר היא. ודבר זה נרמז באורייתא: "מזדה בידך" כלומר ג' ספרים יהיו בעולם שלא תשתבח התורה כי מזה ראשי תיבות מעון זאטוטי היא. מאלו הספרים ילמדו ישראל רזיה של תורה, הטעמים והתגין על כל קרן וקרן תלים של הלכות.

מדבריו אלו של הרוקח משמע באופן מפורש שלפני עזרא כבר היו שלושה ספרי תורה שהיו בהם הטעמים, הנקודות והתגין ועל פיהם (על פי הרוב) תיקן, היינו הגיה, ברק, השווה וקבע את הטעמים והנקודות.

47 גירסת הגר"א בפ"א ממסכת סופרים הלכה ח': וישלח את זאטוטי בני ישראל זה אחד מ"ג דברים ששינו לתלמי המלך.

48 ובפירוש נחלת יעקב שם הביא: בירושלמי פרק ד' דמסכת תענית איתא נמי להאי מאמר וכתב ה"יפה מראה" הא דתגין אחד עשר היא הכוונה על הפסוק דויקם כלילה הוא דפרשת וישלח (בראשית ל"ב, כ"ג) באחד כתוב כלילה הוא ובשנים היה כתוב כלילה היא. ומשום דכתיב כהאי קרא אחד עשר ילדיו נקט לסימן אחד עשר הוא. ומי שכתב היא מצי למימר היא על הלילה שנוכר כאן לשון נקבה. עכ"ל. אבל הפירוש הנראה יותר הוא כמו שכתב בספר מאליהו. דאיתא באבות דרבי נתן אחד עשר היא כתיב בתורה. רצה לומר בכל התורה כתיב הוא בוא"ו אף אי קאי על לשון נקבה. אלא דלנקבה קרינן הוא בחיריק כאילו כתיב היא ולזכר קרינן הוא במלאפוס (שדווקא) אבל ב"א מקומות בתורה כתיב היא ביו"ד. והכי איתא נמי במסורה גדולה ובמסורה קטנה פרשת וישב, וזהו פירוש הברייתא: באחד היה כתוב אחד עשר הוא ר"ל באותן י"א מקומות היה כתוב הוא בוא"ו ובשנים היה כתוב באותן י"א מקומות היא ביו"ד וקיימו השנים ובטלו האחד וכן נהגין סופרי זמננו לכתוב ב"א מקומות הללו היא ביו"ד וזולתה לא מצינו בכל התורה היא ביו"ד. וכל הי"א מקומות מפורשים באבות דרבי נתן פרק ל"ד ושם פרשתי. וגירסת האגודה נמי מסכים לפירוש מאליהו דגרס הכי: כתוב באחד הוא ובשנים היא. עכ"ל.

49 לרבי אליעזר מגרמיוא בעל הרוקח.

ואכן ספרים אלו אשר היו מוגהים כל צרכם שימשו אחר-כך לצורך העתקת ספרי התורה ע"י הסופרים ואגשי המסורה.

כפי שהזכרנו לעיל, נהגו כבר בדורות קדומים לכתוב ע"ג ספרי התורה ולציין סימנים שונים כגון ניקוד, טעמים, תגין וכו'. כתיבה זו נועדה להביא לידיעת הכוונה הנכונה באותם מקומות של תוספות או שינויי אותיות אשר נכתבו לשם עיטור או כביכול כתיקון⁵⁰ ואף לשם זכרון.

הסופרים וחכמי המסורה עיטרו את האותיות הנוספות בציון מיוחד כמו סוגרים וכו' וזאת כדי למנוע שיבושים, משום שיש הבדל בין הוספה או חיסור של אות לבין הוספת ניקוד או טעם. בהוספת ניקוד או טעם בספר התורה אין חשש שתוספת זו תמנע את ההבחנה בין דברי התורה עצמה לבין התוספת. שכן תוספת זו הינה עניין חיצוני בולט. ואילו בתוספת אות או בחיסורה קיים חשש גדול שבמשך הזמן עלול הדבר להשכח וייראה כאילו הוא חלק מגוף התורה. עיטור האותיות הנוספות ע"י סוגרים מונע מכשלה גדולה זו ועוזר לשמירת הנוסח המדויק של התורה. אולם מאוחר יותר כאשר התורה, על פי הנוסח המדויק שלה, הפכה לנחלת הכלל, הפסיקו חכמי המסורה לציין אותיות וסימנים ע"ג ספרי התורה וכל ספרי התורה הועתקו ונכתבו עפ"י הנוסח המקורי בלבד, ללא הוספות ע"ג הספר.

אלא דדברי הגמרא בנדרים ל"ז ע"ב קצת קשים. דשם כתוב ברור שעיתור סופרים היה הלכה למשה מסיני. איך, אם כן, נבוא לייחס הוספות אלו לסופרים ומדוע בכלל נקראת הוספה זו "עיטור סופרים"?

שאלה זו נשאלה כבר ע"י בני קיירואן לרב שרירא גאון אשר השיב להם:⁵¹

ודשאלתון הא דאמר ר' יצחק (גדרים ל"ז ע"ב) מקרא סופרים ועיטור סופרים וקרין ולא כתבין וכתבין ולא קרין הלכה למשה מסיני. מקרא סופרים ארין ישראל, שמים שמים, עיטור סופרים אחר תעברו אחר תאסף, קדמו" שרי"ם אחר נוגגים. צדקתך כהררי אל. יפרש לנו אדוננו מאי קאמר?

היו יודעים שבאותן השנים הרבה מעמי הארץ היו קורין (ב)טעות אי נמי ספרים (או סופרים או ספרי המקרא לא היו מדויקים) לא הוה דייקין במקרא אלא (מיעוט) סופרים ומיעוט בני אדם. והיו קורין ארין ומצרים ושמים בסוף פסוק ובאתנחה שלא במקומן והוה מקלין נמי בין וו נוסף לוו עיטור. והאי מקרא דייקא (קריאה מדויקת) הוה קארי ליה מקרא סופרים ואתא ר' יצחק ואורי להון דהני מילי כולהון דשמעתונון מן סופרים, לאו סופרים תקינונון מן דעתיהון אלא קבלה היא בידיהון והלכה למשה מסיני. שמים בדוכתא שקים כגון: את השמים, לרקיע שמים. ארץ בדוכתא כגון ארץ טובה. ארץ בדוכתא כגון ארץ ארץ ... עיטור סופרים לשון עטירה הוא, תרגום לא סרו לא עטרא ... ואתא ר' יצחק ואמר להון דקבלה אינן הכין הלכה למשה מסיני.

50 ראה לקמן הפרק הדין בתיקוני סופרים.

51 שו"ת הגאונים הרכבי סימן רי"ז, ל' (עמ' 103).

ואף רבי יהודה ברבי ברזילי אלברצלוני בעל "העיתים" הביא דעת הרב האי גאון וכתב:⁵²

ואמר מר רב האי בפירושו מקרא סופרים ועיטור סופרים, שבאותן הדורות היו רוב עמי הארץ וקורין בטעות ולא הוה דייקא במקרא אלא סופרים, ומיעוט היו ומקרא דייקא היו קורין לה מקרא סופרים. וקאמר ר' יצחק לאו סופרים תקנן הכי מלבהון אלא קבלה היא בידיהון מהלכה למשה מסיני ... ועטור סופרים לשון עטירה הוא, תרגום רק הבמות לא סרו — לא עטרו ... וכי הוה חזו דסופרים קא עטרו להני ווי הוה קרי להני מילי עיטור סופרים. וא"ר יצחק דקבלה אינן והלכה למשה מסיני הוא.⁵³

לפי דבריהם של רב שרירא גאון ושל ר' יהודה אלברצלוני ברור שהביטויים מקרא סופרים ועיטור סופרים מבטאים את חוסר ידיעתם של האנשים פשוטי העם בקריאה וריבוי הטעויות והשיבושים בספרי התורה. כתוצאה מכך ועל מנת לדקדק בקריאה, הוסיפו אותיות לצורך הקריאה, אותיות אשר לא היו כתובות בתורה, והסופרים עיטרו את האותיות הללו בכדי שידעו שהן אינן כתיב אלא רק קרי. מאוחר יותר, כאשר התורה הפכה לנחלת הכלל, הסירו חכמי המסורה את האותיות הללו (עיטור-לשון הסרה, כמ"ש "רק הבמות לא סרו" ותרגם אונקלוס "לא עטרו") אלא שלדברי ר' יצחק בגמרא "הני מילי כולו דשמעתונון מן סופרים לאו סופרים תקינונון מן דעתיהון אלא קבלה היא בידיהון והלכה למשה מסיני" — היינו כאילו אותיות אלו כתובות, לא הסופרים הוסיפו זאת אלא קבלה היא בידי הסופרים מהלכה למשה מסיני בכל המקומות הללו כאילו כך היה כתוב.⁵⁴

והנה לעיל הבאנו לשון "הרוקח" בספרו "סודי רזיא" דכתב: "בימי עזרא שתיקן הטעמים והנקודות ותגין, ע"י שלשה ספרי תורות שנמצאו אחר החורבן..." ומתוך כך הסקנו שלפני עזרא כבר היו שלושה ספרי תורה מנוקדים. אלא שיש לברר מתי למעשה ניתן הניקוד.

במחזור ויטרי⁵⁵ בסיומן כ"ח כתב:

וששאלתם אם אסור לנקוד ספר תורה. ספר תורה שניתן למשה מסיני לא שמענו בו ניקוד ולא ניתן ניקוד בסיני. כי החכמים ציינהו לסימן ואסור לנו להוסיף

52 בספר "העיתים" הלכות ברכות ועונג שבת עמ' 257-258.

53 מדברי ר' יהודה אלברצלוני עולה שהביטוי "עיטור סופרים" עליו כתב ר' יצחק בגמרא (גדרים ל"ז) מתפרש בג' אופנים המשלמים זה את זה. (א) עיטור = עטרה, שהתורה הועטרה בה לצורך תפארת הקריאה והכתיבה. (ב) עיטור = מעשיהם של חכמי המסורה עטרו את האותיות שנוספו ע"י לומדי התורה כדי להבליט את ההבדל בין הנוסח המקורי של התורה כפי שנמסרה מסיני לתוספות שנושמו ע"י לומדי התורה ע"ג ספרי התורה. (ג) עיטור = מלשון הסרה (ראה גם ב"ערוך" ערך עטר) שמאוחר יותר כאשר התורה הפכה להיות נחלת הכלל הסירו חכמי המסורה את האותיות שנושמו ע"ג ספר התורה.

54 מלשון רש"י בתשובתו וכן כתב הרד"י בתשובותיו (ח"ג סימן אלף כי תקצ"ד): "והנכון בזה דכולם הלכה למשה מסיני אלא שהסופרים דקדקו שהיה ראוי שנקרא כן..."

55 המיוחס לרבינו שמחה בר' שמואל מויטרי, תלמיד רש"י.

מדעתנו פן נעבור בכל תוסיף. לפיכך, אין נוקדים ספר תורה ואע"פ שניתנו פסקי טעמים ונגינות הקרייה מסיני, במסורת כדכתיב ומשום שכל וכו' (נחמיה ח', פ'), על פה נאמרו ולא בסימני נקודה בספר.

מדבריו נוכל להסיק שהניקוד לא ניתן מסיני בכתב אלא במסורת בעל-פה. ואף בשו"ת רב"ז⁵⁶ העלה דהנקודות והטעמים היו בכלל תורה שבעל-פה, שהוא פירוש התורה שבכתב והתירו לכתוב משום עת לעשות לה' כשאר תורה שבעל-פה. ומביא טעם האיסור לנקד ספרי תורה דאם ינקד יקבע גבול ושיעור לדברי התורה ולא יהיה ניתן להדרש.

גם רבי יהודה הלוי בספרו "הכוזרי"⁵⁷ התייחס לעניין וכתב שהספר שמסר משה רבינו לבני ישראל "היה ספר חלק אשר לא היו בו לא ניקוד ולא טעמים". אך בהמשך דבריו כותב ריה"ל:

אין איפוא ספק בדבר כי ספר זה ידוע היה על פה בכל דרכי קריאתו בפתח ובקמץ ובשבר ואף בקולות עזר ובשבא ובטעמים, כפי הנהגים אשר הצטרכו לכך בעבודה "ולהורות את בני ישראל" (ויקרא י', י"א). כפי המלכים אשר נצטוו "והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו" (דברים י"ז, י"ט). בספר השופטים הצריכים לזה בדיעת הדינים, כפי הסנהדרין הצריכים לזה באשר להם נאמר "שמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם" (דברים ד', ו') ובפי החסידים כדי לקבל שכר ... לימים הסדירו את שבעת המלכים' ואת הטעמים' ועוד סימנים לתכונות הקריאה הן, כשם שעברו לדורות מפי משה. בראשונה, חלקו את המקרא לפסוקים. ואחרי כן התקינו את הניקוד ואחרי זה את הטעמים ואחרי כן את המסורה השומרת על המלא והחסר. ואף את אותיות התורה ספרו וקבעו כי ו' דגחון (ויקרא י"א, מ"ב) היא חצי התורה באותיות וכן שמרו על כל דבר היוצא מן הכלל בעניני קמץ ופתח וצרי וסגול...

מהר"ל בספרו תפארת ישראל (פרק ס"ו) בהתייחסו לגמרא בנדרים ל"ז ע"ב: "א"ר יצחק מקרא סופרים ועיטור סופרים וקריין ולא כתיבן, וכתיבן ולא קריין הלכה למשה מסיני", הרחיב דבריו בעניין הניקוד וכתב:

וכן הנקודה שבתורה, אותן האנשים הרבו דברים כי עזרא הסופר הוא שתיקן הנקודה. והנה הם פוגמים בכבוד התורה שהיה התורה תיקון ... מפני שכתוב "אלה המצוות" שאין נביא רשאי לחדש דבר ואיך אפשר לומר שיהא עזרא מתקן הניקוד? אבל התורה ניקוד שלה הכל ניתן מסיני, ואין חידוש כלל שכן אמרו אהא דאמרו (מגילה ב' ע"ב) "מנצפ"ן צופים אמרום", תירצו שכחום וחזרו ויסדום, וזה שאמרו כאן מקרא סופרים ארץ ישראל, שמים, מצרים. פירוש מה שקורין כאשר בא מלת ארץ בהפסק ארץ בקמץ, וכן שמים כאשר בא בהפסק קורין שמים בקמץ וכן מצרים כאשר בא בהפסק

56 כסימן תרמ"ג.

57 מאמר שלישי סימנים כ"ט-ל"א.

קורין מצרים בקמץ, הכל הלכה למשה מסיני. וממילא כל שאר הניקוד הכל הוא בכלל מקרא סופרים והוא הלכה למשה מסיני עד שלא נשאר דבר כלל שלא יהיה הלכה למשה מסיני... סוף סוף קריאת הנקודות שהם יוצאים מן הדקדוק לא עשה זה עזרא רק היו עם נתינת התורה ואין הכוונה על צורת הניקוד מה שנתנו צורה לקמץ ופתח ושאר הנקודות, שודאי אין זה רק סימן בלבד לקריאה, ואינם בכלל כתב, גם אינם בכלל קריאה, רק הם סימן לבלתי בקיאים בלשון, ועל הנקודות שהם סימנים אין דברינו כלל ולא דברו בהם חכמים מעולם, אבל דברינו על קריאת התיבה באיזה ענין קריאתה בקמץ או בפתח או בצירי וכן כולם, דבר זה ניתן עם התורה ולא חידש עזרא כלום.

סיכום דעות חז"ל

והשתא דאתינא להכי, נוכל לסכם את דברי חז"ל ולהציג בעזרת המקורות דלעיל תמונה ברורה ביחס לשאלה חשובה זו.

נראה לענ"ד שנוכל לקבוע, בהסתמך על דבריהם, שאמנם הקולות ואופני ביטוי ההברות באמצעות הניקוד — ניתנו מסיני. היינו משה רבינו קיבל בעל-פה מפיו של הקב"ה, עם התורה, גם את הקולות, הטעמים ואופני ביטוי ההברות ובאמצעותם — את מסורת הקריאה המדויקת של התורה. אך הדבר לא נכתב ע"ג ספר התורה. ספר התורה שמסר משה לישראל לא היה מנוקד ומסורת הקריאה נמסרה בעל-פה ונחשבה לחלק מן התורה שבעל-פה שלא ניתנה להכתב. מאוחר יותר, התקינו עזרא, הסופרים ואנשי כנסת הגדולה את צורת הניקוד בכתב.

נחאר על פי זה את השתלשלות העניינים: תורתנו הקדושה אשר נמסרה למשה רבינו מפיו של הקב"ה ונכתבה ע"י משה, נכתבה מלכתחילה בלי נקודות וטעמים, למרות שהניקוד והטעמים ניתנו מסיני והם הלכה למשה מסיני. וכשם שהכתב מסיני שאין כתב בלי אותיות, לא ייתכן כלל אותיות בלי סימני ההברות, הנקודות וכו' ואם כן ברור שהנקודות — ימיהן כימי הכתב וניתנו עמו מסיני. וכבר הבאנו לעיל את דעת חז"ל⁵⁸ שלפני מותו כתב משה רבינו י"ג ספרי תורה ומסר ספר לכל שבט ושבת וספר אחד לשבט לוי להיות בידם למשמרת בארון, שאם ימצא סופר ששיבש בודון או בשגגה, יוכלו לתקן על פי הספר הזה. כנראה, בין הספרים שכתב משה לפני מותו היו גם ספרים מנוקדים ומוטעמים, שאותם מסר משה ליחידי סגולה ולמלמדי הקריאה הנכונה ליחידיים וכן למלמדי תינוקות, ללמוד בעצמם וללמד את תלמידיהם אופן הקריאה הנכונה. מכל מקום נראה, שלפחות הספר שנמסר לשבט לוי והונח בארון כדי שישמש את כל הדורות הבאים לתיקון ולהגהה על פיו — היה מנוקד ומוטעם. וכך כתב הגאון הרוג'ובי בספרו "צפנת פענח", מהדורא תניינא בדף ס':

דבאמת יש נפקא מינה גבי ספר תורה שכתב משה רבינו והניח בארון ובין שאר י"ב ספרי תורה שנתנם משה רבינו עליו השלום לשבטים. דספר תורה שהניח

בארן שם, היה כתוב כל התורה כולה בכתב אשורי ולשון הקודש והטעמים והנקודות וכן בנקודות של שם בן ד' אשר זה נקרא שם המפורש...

על פי הספרים המנוקדים והמוטעמים כתבו אחר-כך כל ישראל את ספרי התורה שלהם. משה רבינו התקין לישראל שיהיו קוראים בתורה בציבור בשבת ובשני ובחמישי⁵⁹ ואז מי שידע הקריאה הנכונה קרא בספר שאינו מנוקד ומי שלא ידע קרא בספר מנוקד ומוטעם. מאז חרב הבית ועם ישראל ירד לגולה והתפזר ולא היה עוד מרכז רוחני כמו הסנהדרין, עמדו החכמים בעלי המשנה והרבו ישיבות בישראל. בישיבות הללו הרבו תקנות לטובת האומה, לשמירה ולקיום תורתנו הקדושה ואז נסתייעו הרבה במסורת המלאים והחסרים להלכה ולאסמכתא כדי שלא תאבד התורה מתלמידיהם. ועל הספרים שלא היו מנוקדים הסמיכו את דרשותיהם לעם, ויש אשר סמכו גם בהגדה וגם בהלכה דווקא על הניקוד והביאו ממנו את ההוכחה לדבריהם. היינו גם ספר תורה מנוקד וגם ספר תורה שלא היה מנוקד והעילו מאוד לחז"ל בפיתוח מערכת ההלכות והאגדות להגדיל תורה ולהאדירה. משום כך לא היה כל הברל בקדושה בין ספר מנוקד לשאינו מנוקד. כך היה הדבר עד חתימת התלמוד.

הגאונים, אשר בתקופתם החלו הקראים להפיץ את דעותיהם הכופרות בתורה שבע"פ ובמסורת חז"ל, החליטו שעל מנת לגדור פרצות אלו, יש להורות על הפסקת הקריאה בציבור בספר תורה מנוקד. ההסבר לכך היה, שרק באמצעות ספר תורה שאינו מנוקד יש מקום לבסס את המקרא והמסורת שהיא היסוד לתורה שבעל-פה אשר דורשת, נתמכת ונסמכת, מבססת, משלימה ומבארת את דברי התורה שבכתב.⁶⁰ ומתקופה זו אכן הפסיקו לקרוא בציבור בספר תורה מנוקד ורק יחידים ותלמידים השתמשו בו לצורך קריאה ולימוד. סיוע לדברים אלו נוכל למצוא כשנדייק בנאמר במסכת סופרים⁶¹ פ"ג, הלכה ז' על פי גירסת הגר"א:

ספר שנקדו או שפסקו ושנוקד ראשי פסוקים שבה אל יקרא בו.

הנה, לא נאמר במפורש: "אסור לקרוא בספר מנוקד" וכנראה שהסיבה לכך נעוצה בעובדה שאין איסור בתורה או במשנה ובגמרא לקרוא בספר מנוקד, אלא משום העניין עם הקראים תיקנו שלא יקראו בו.

אמנם בתשובות הרשב"א המיוחסות לרמב"ן⁶² מצאנו שנשאל אם ס"ת מנוקד מותר לברך עליו ואם הוא פסול והשיב:

59 בבלי בבא קמא פ"ב ע"א. ירושלמי מגילה פ"ד ה"א. עיין גם ברי"ף שם ובמב"ם ריש פרק י"ב מהלכות תפילה.

60 כך כתב גם הרמב"ן בתשובה ונימק שהרי אנו פוסקים שיש אם למקרא ויש אם למסורת ואם ניקוד ספר תורה אין כאן מסורת ואפילו אם הסיר את הניקוד.

61 מסכת סופרים ממסכתות קטנות שבש"ס. לא ידוע מי חברה אך ידוע שנחכרה כנראה בימי הגאונים מאחרי חתימת התלמוד עד זמן חיבור השאילהות. ראה "תקופת הגאונים וספרותה", ש. אסף, עמ' קנד.

62 סימן רל"ח.

נראה לי שפיסוק פסוקים והניקוד פוסלים. שאין לנו אלא כנתינתו מסיני, ובודאי נראה שאין ס"ת מנוקד ואם ניקד — פסול. שכמה דורשים החכמים המקרא והמסורת ואם אתה מנוקד אין כאן מסורת. ועוד שנינו במסכת סופרים, ספר שנקד ראשי פסוקים שבו אל יקרא בו ואע"פ שאמרו חז"ל 'ויקראו בספר בתורת האלקים... ויבינו במקרא' אלו פסוק (טעמים) לומר שהיו מקובלים ממש בסיני על פה כמו שאמר 'מפורש' — זה תרגום ובודאי לא היה תרגום כתוב בספר.

וכן פסק רבינו ירוחם⁶³: ספר תורה המנוקד פסול ואפילו הסירו ממנו הניקוד פסול ואם העלוהו מעלים אחר וקורין בו, כי יש אם למקרא ולמסורת ואם מנוקד אין כאן מסורת, כך פשוט כבריתא במסכת סופרים וכן כתב רבינו האי בתשובה והרשב"א.

אולם הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש, הטור, הסמ"ג והסמ"ק לא הביאו בפסקי ההלכה שלהם כל איסור לקרוא בספר תורה מנוקד. יתר על כן, הרמב"ם בהלכות ספר תורה ריש פרק י' מונה את עשרים הדברים הפוסלים ספר תורה מלקרוא בו בציבור אך אינו מונה כלל את הניקוד כפוסל ס"ת מלקרוא בו בציבור.⁶⁴

על פי דרכנו בהצגת השתלשלות העניינים בענין ניקוד ספרי התורה נוכל להבין את הנאמר בנחמיה ח', ח':

ויקראו בספר בתורת האלקים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא.

ודרשינן בגמרא נדרים ל"ז ע"ב:

ויקרא בספר בתורת האלקים — זה מקרא (היינו קריאת הסימנים והרישומים האלה עפ"י משפטיהם, נטיותיהם וחילופיהם כפי שניתנו בע"פ מסיני) ... ויבינו במקרא — זה פיסוק טעמים ...

א"ר יצחק מקרא סופרים ועיטור סופרים וקריין ולא כתיבן וכתיבן ולא קריין הלכה למשה מסיני.

ומתוך כך נוכל להסיק שעזרא לא תיקן את הניקוד והטעמים שהרי הם הלכה למשה מסיני⁶⁵ ומפי הגבורה ניתנו. ספר התורה אשר נכתב ע"י משה מפי הקב"ה לא היה מנוקד אך לפני מותו כתב משה לפחות ספר תורה מנוקד אחד, והפקידו כנראה בידי שבט לוי מורי ההוראה על מנת שידאגו להמשכיות לימוד התורה והפצתה על פי המסורת מסיני. עזרא השתמש במסורת הזו של הניקוד והטעמים בעת שביסס את לימוד התורה בקרב העם ועל כן נאמר עליו שתיקן הטעמים, הנקודות והתגין. אולם הנקודות והטעמים הם כשלהבת הקשורה בנחלת וכנשמה הקשורה לגוף ומאז ניתנה תורתנו הקדושה באותיותיה האשוריות ניתנו גם הנקודות.

63 בספר אדם נתיב ב' ח"ב.

64 אך בשולחן ערוך יורה דעה סימן רע"ד ס"ק ז' נפסק להלכה ד"ספר המנוקד פסול".

65 וברור, מעל לכל ספק, שאין כל ביטוס ושחר לכל הדעות המאחרות ענין הנקודות והטעמים עד אחר חתימת התלמוד, כמו דעת ר' אליהו בחור בספרו "מסורת המסורת" ואחרים.

ה. הניקוד שעל אותיות בתורה

עניין הניקוד שעל גבי אותיות מסוימות בתורה הוא מסימני המסורה הראשונים. מקור עניין זה הוא בברייתא במסכת אבות דרבי נתן פרק ל"ד, ה' ושם שנינו:

עשר נקודות בתורה ואלו הן:

- ישפוט ה' ביני וביניך (בראשית ט"ז, ה') על יו"ד ש"ביניך" נקוד. מלמד שלא אמרה לו אלא על הגר ויש אומרים על המטילין מרובה ביני וביניך.
- ויאמרו אליו איה שרה אשתך (בראשית י"ח, ט') נקוד על "איו" (שבמלה אליו) שיודעין בה ומבקרין אחריה.
- בשכבה ובקומה (בראשית י"ט, ל"ג) נקוד על וו שב"קומה" הראשון מלמד שהרגיש בעמידתה של צעירה.
- וירץ עשו לקראתו ויחבקהו ויפל על צַנְאָרו וישקהו (בראשית ל"ג, ד') כולו נקוד, מלמד שלא נשקו באמת. רשב"א אומר נשיקה זו של אמת וכולן אינן של אמת.
- וילכו אחיו לרעות את צאן אביהם בשכם (בראשית ל"ז, י"ב) נקוד על "את" מלמד שלא לרעות הצאן הלכו אלא לאכול ולשתות.
- כל פקודי הלויים אשר פקד משה ואהרן (במדבר ג', ל"ט) נקוד על "ואהרן" למה? מלמד שאין אהרן מן המניין.
- או בדרך רחוקה (במדבר ט', י') נקוד על ה' שב"רחוקה" מלמד שלא היתה דרך רחוקה אלא מן אַסְקַפַּת עזרה ולחורץ.
- ונשים עד נפח אשר עד מידבא (במדבר כ"א, ל') נקוד על רי"ש שב"אשר", מלמד שאף מכאן ולהלאה החריבו, אלא שעד כאן החריבו האומות והמדינות מכאן ולהלאה החריבו האומות ולא המדינות.
- ועשרון עשרון (במדבר כ"ט, ט"ו) של יום טוב הראשון של חג הסוכות. נקוד על וו שב"עשרון". למה? מלמד שלא יהא שם אלא עשרון אחד.
- הנסתרות לה' אלקינו והנגלות לנו ולבנינו (דברים כ"ט, כ"ח) נקוד על "לנו ולבנינו" ועל עין שב"עד" מלמד שלא ענש עליהם אלא עד שעברו את הירדן.

ולמה נקוד? אלא כך אמר עזרא. אם יבוא אליהו ויאמר לו מפני מה כתבת כך? אומר לו כבר נקדתי עליהן. ואם אומר לי יפה כתבת אעביר נקודה מעליהן.⁶⁶

66 בפסקי תוספות, מנחות סימן רל"א כתב: "כשכתב עזרא התורה עשה נקודה. אמר אם יאמר משה למה כתבת אשיב הלא מחקתי...". ואמנם לשון הברייתא המדרש ד"אם יבוא אליהו" כלל לא בוררים, רמה ענין אליהו לכאן?

ענין עשר הנקודות מופיע גם במדרש רבה לבמדבר סוף פרשה ג' (אות י"ג). בעשרו המקומות הנ"ל עליהם מנוקד, בא ניקוד זה למעט ולדרוש הכתב. וכך כתב מרן החיד"ו בספרו "פני דוד"⁶⁷:

וראיתי בפירושו החומש כ"י מיוחס לרבתינו בעלי התוספות ז"ל שכתבו שם: במסורה הגדולה שנינו דבעי על נקודה זו "דלנו ולבנינו" למאי אתא? ומשני שכך אמר עזרא הסופר כשכתב התורה: אם הוא משה רבינו וכו'. משמע מתוך שהיה מסופק לפיכך ניקד עליהם ... לפי שהנקודה כמחק, מדקאמר לפיכך ניקדתי עליהם והוי כאילו לא כתבתים. עכ"ל.

ואף בענין זה מצינו כחז"ל משא ומתן בדבר השאלה האם נקודות אלו הם מסיני או מעש ידי עזרא.

בפירוש מהר"ו על המדרש רבה בסוף פרשה ג' כתב:

... אך הסכמת המון דברי חז"ל בהרכה מקומות מאד, שגם נקודות אלו מסיני ולא מעזרא.

וב"מתנות כהונה" שם כתב:

הכי גריסין: אמחוק נקודותיהן מעליהן על פי ה'.

מתוך כך נראה דעשר הנקודות שבתורה מסיני הן.

אולם הט"ז ב"יורה דעה" סימן רע"ד ס"ק ז' הבין מתוך לשון פסקי התוספות מנח רל"א שעזרא הוא שעשה את הנקודות שבתורה. וכך כתב שם הט"ז:

... נראה לי בספר תורה שאין לה הנקודות הראויות להיות על איזה מקומות ... שאין לפסול מלקרות בהיא ס"ת אע"פ שעדיין לא ניתקנה, דהא על כל פנים כתבה כנתינתה מסיני, שהנקודות שאמרו חכמים הם מתקנת עזרא כמ"ש בפסקי תוספות מנחות רל"א פרק כל קרבנות ציבור וז"ל: כשכתב עזרא התורה עשה נקודות ואמר אם יאמר משה למה נקדת יאמר הלא לא מחקתי עכ"ל.

ולרעת הט"ז לא קשה כיצד הוסיף עזרא נקודות על ספר התורה הרי ע"י כך זכרנו מסיני. שכן לעזרא היה היתר להוסיפן. מכל מקום, חסרון נקודות אלו אינו פתור את ספר התורה. ואכן נפסק להלכה ברמב"ם⁶⁸ דיש אמנם להזהר באותיות הנקודות, אך זה רק למצוה מן המוכרח ולא לעיכובא. וכך נפסק בטור וברמ"א בהלכות ספר תורה סימן ער"ה.

67 פרשת ניצבים אות ו'.

68 פרק ז' מהלכות ס"ת הלכות ח', ט'.

ו. י"ח תיקוני סופרים

כירור המונח

המונח "תיקוני סופרים" מופיע, כנראה, לראשונה במדרשי ההלכה והאגדה. מונח זה מתייחס למספר מקראות בתנ"ך שבהן, על פי חז"ל, הכתוב לא הביע באופן מדויק את מה שרצה להביע אלא שינה את נוסח דבריו מפני כבוד השכינה או מפני כבוד הבריות.

במספר מקומות⁶⁹ מתואר שינוי זה כ"כינה הכתוב"⁷⁰ ובמספר מקומות הוא מופיע כ"תיקון סופרים".⁷¹

בדרך כלל מתבטא השינוי בחלק קטן של תיבה אחת בפסוק.⁷² אך במקום אחד מצינו שינוי מיקומן של שתי תיבות שלמות באופן שגרם לשינוי משמעות הפסוק.⁷³

המקורות העיקריים לענין תיקוני הסופרים

המקורות הראשונים שבהם מופיעה רשימת תיקוני הסופרים (אמנם רק בחלקה) הם:

– מכילתא דרבי ישמעאל שורה ו' (במהדורת הורביץ עמ' 134–135) על הפסוק בשמות ט"ו, ד'

– ספרי במדבר פ"ד, על הפסוק בכמדבר י', ל"ה

ובמקומות מאוחרים יותר (ובהשלמה):

– מדרש תנחומא לשמות ט"ו, ד' (פיסקא ט"ז בד"ה וברוב גאונך)

– מסורה גדולה ריש במדבר⁷⁴– מסורה קטנה לכמדבר א', א'⁷⁵– ספר "קדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אש"ר⁷⁶– סוף ספר "מעשה רקח" על הרמב"ם, לרבי מסעוד חי בר' אהרן רקח⁷⁷

– ספר "מנחת שי" (פירוש על המסורה לר' ידידיה שלמה רפאל נורצי) בפירושו לספר זכריה פרק ב' פסוק י"ב.

69 כדרשות התנאים המוקדמות (מכילתא דרבי ישמעאל וספרו).

70 היינו שינוי מלשון מסוימת ללשון נקיה יותר. מקור הביטוי כנראה במשנה. ראה למשל: סנהדרין פרק ד' משנה ה': "בכל יום דנין את העדים בכינוי" ועיי"ש ובפירוש ברטנורא על אתר.

71 בדרך כלל במקורות מאוחרים יותר, החל ממדרש תנחומא.

72 אות אחת בלבד. כמו ברעתי-ברעתך (כמדבר י"א, ט"ז), כבודו-כבודי (ירמיהו ב', י"א), אפס-אפי (יחזקאל ח', י"ז) ועוד.

73 בראשית י"ח, כ"ב: "... ואברהם עודנו עומד לפני ה'".

74 בספר "אכלה ואכלה" על המסורה הגדולה מהדורת פרענסדארף בעמ' 113, הביא פירוט י"ח תיקוני הסופרים, תחת הכותרת: "י"ח מילין תיקן עזרא וסי".

75 ושם, בסיום רשימת תיקוני הסופרים, הערת המסורה: "אלו י"ח דברים תיקן סופרים וקדוקיהן משוכחים ומארה תבא על כל מי שעליהם שטנה כותבים".

76 מהדורת יצחק בער (ליפציג 1879) עמ' 44, סעיף 57: י"ח מילין כינויי סופרים.

77 וזה לשון המחבר הנ"ל: "י"ח תיקן סופרים שהעתקתי אני הצעיר מספר כתיבת יד קדמון שמצאתי בבית הכנסת שבעיר מאכניסיא יע"א ובאה הקבלה בידם שלא להוציא הספר הלז הזה החוצה מהב"ה. ולהיות שראיתי בו איזה שינויים ממה שנדפס לפניו במסרה רבתא וכו' ראיתי לזכות את הרבים...".

רשימת י"ח תיקוני הסופרים

להלן רשימת י"ח תיקוני הסופרים, על פי המסורה הגדולה, ריש במדבר (מתוך הספר "אכלה ואכלה", מהדורת פרענסדארף, הנוכר תרכ"ד).

– בראשית י"ח, כ"ב: "... ואברהם עודנו עומד לפני ה'".

היה צריך לומר וה' עודנו עומד לפני אברהם אלא שכינה הכתוב.

– במדבר י"א, ט"ו:

"ואם ככה את עשה לי הרגני נא הרג... ואל אראה ברעתי" ברעתך היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

– במדבר י"ב, י"ב:

"אל נא תהי כמת אשר בצאתו מרחם אמו... אמנו היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

– במדבר י"ב, י"ב:

"... ויאכל חצי בשרו" בשרנו היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

– שמואל א' ג', י"ג:

"... בעון אשר ידע כי מקללים להם בניו..." לי היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

– שמואל ב' ט"ז, י"ב:

"אולי יראה ה' בעוני (בעיני)... בעינו היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

– מלכים א' י"ב, ט"ז:

"... וילך ישראל לאהליו" לאלהיו היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

– דברי הימים ב' י', ט"ז:

"... וילך כל ישראל לאהליו" לאלהיו היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

– ירמיהו ב', י"א:

"ועמי המיר כבודו בלא יועיל" כבודי היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

– יחזקאל ח', י"ז:

"... והנם שלחים את הזמורה אל אפס" אל אפי היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

– הושע ד', ד':

"... כבודם קלון אמיר" כבודי היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

- חבקוק א', י"ב: "הלא אתה מקדם ה' אלקי קדשי לא נמות..."
עיני היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.
- זכריה ב', י"ב: "... כי הנגע בכם נגע בבכת עיני"
עיני היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.
- מלאכי א', י"ג: "ואמרתם הנה מְלֵאָה וְהִפְתָּם אוֹתוֹ..."
אותי היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.
- תהילים ק"ו, כ': "וימירו את כְּבוֹדָם בתבנית שור..."
כבודי היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.
- איוב ד', כ': "... למה שְׁמַתְנִי לְמַפְגֵּעַ לָךְ ואהיה עָלַי למשא"
עליך היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.
- איוב ל"ב, ג': "ובשלשת רעיו חרה אפו ... וירשיעו את איוב"
את הדין היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.
- איכה ג, כ': "זכור תזכור ותשיח (וְתִשׁוּחַ) עָלַי נפשי"
עליך היה צריך לומר, אלא שכינה הכתוב.

ברוב ספרי המסורה ובמדרש תנחומא, מופיעה בדרך כלל הרשימה כנ"ל (לפעמים לא במלואה) פרט למקומות בהם קיימים שינויים קלים. ראה למשל בספר "דקדוקי הטעמים" לר' אהרן בן אשר שכלל את מלאכי א' י"ב: "ואתם מחללים אותו..." והשמיט את יחזקאל ח', י"ז, שברשימת המסורה הגדולה. ובספר "מעשה רקח" ציין את מלאכי א' י"ב וי"ג כמקור אחד.

תיקון סופרים - האמנם מעשה ידי הסופרים?
הפסוק בבראשית י"ח, כ"ב: "... ואברהם עודנו עומד לפני ה'" נדרש בבראשית רבה פרשה מ"ט, ד':

"א"ר סימן תיקון סופרים הוא זה שהשכינה היתה ממתנת לאברהם".

וכתב בעל "מתנות כהונה" שם:

כן היה האמת שהשכינה היתה ממתנת, דכתיב: "וירא ה' אל אברהם", הרי שהשכינה באת אצלו ואמרה לו זעקת סדום ועמורה כי רבה וכו'. והוה

- ליה למימר וה' עודנו עומד לפני אברהם, אלא שהכתוב תיקן הדבר מפני הכבוד כסופר זה שמתקן דבר מה. כך קבלתי.
- וכך כתבו רבי אליהו מזרחי (הרא"ם) ואחרים. ונקרא תיקון סופרים ע"ש שהסופרים, חז"ל, דקדקו ופירשו שהכתוב מדבר בדרך כינוי.
הרא"ם מביא את דעת הרשב"א⁷⁸ שכתב:
- ופירוש תיקון סופרים בכל מקום אין הכוונה בו חלילה שהוסיפו או הותירו על מה שכתוב בתורה, אפילו אות אחת, או ששינו ממה שכתוב בתורה, אלא ענין תיקון סופרים הוא שהם דקדקו ומצאו לפי ענין כל אחד ואחד מן הכתובים ההם שעיקר הכוונה לא היתה כמו שנראה ממה שנכתב בספר אלא כוונה אחת, ולא היה לו לכתוב כן אלא כן. כמו ואברהם עודנו עומד וה' עודנו עומד היה לו לומר אלא שכינה הכתוב. ולא קראום תיקון סופרים אלא שהם דקדקו ופירשו שהם כינויים.
- ובפירושו לכמדבר י"א, ט"ו כתב הרא"ם:

וכן מצאתי בספר ישן שהיה כתוב בו תיקון סופרים, דברים סתורים בתורה ובמקרא ואינן כתובין כתיקונן. וחכמי ארץ קוראין אותם תיקון סופרים, ולא שתיקנו אותן, שמחקו וכתבו מה שכתב משה רבינו ע"ה בתורה ומה שכתוב בנביאים ובשאר הספרים. ומתחילה שכתבוהו, על כינויו כתבוהו. הסופרים לא חסרו ולא הותירו.

והנה במדרש תנחומא לפרשת בשלח (על הפסוק ט"ו, ז: וברוכ גאונך) מצאנו דבר תמוה. וזה לשון המדרש:

... כי הנגע בכם נוגע בבכת עינו (זכריה ב', י"ב) עיני היה לו לומר אלא שכינהו הכתוב. כלומר, כביכול כלפי מעלן. וכינהו הכתוב שהוא תיקון סופרים אנשי כנסת הגדולה...

ובהמשך מפרט המדרש את י"ח תיקוני הסופרים ומסיים שם:

... שכינו פסוקים אלו אנשי כנסת הגדולה ולכך נקראו סופרים שהיו סופרים כל אותיות שבתורה ודורשין אותן וכן (יחזקאל ח', י"ז) "והנם שולחים את הזמורה אל אפי" והם תיקנו אל אפם.
מדברי התנחומא ברור שאנשי כנסת הגדולה תיקנו ושינו הדיבור ממה שהיה כתוב קודם וזה דבר שאינו מתיישב עם דברי חז"ל, דהא על כך דרשו חז"ל⁷⁹:

78 והובא גם ב"הליכות עולם" לרבי ישועה מתלמיסאן שער ב' ובשל"ה חלק תושבע"פ כלל לשונות סוגיות אות ת' ד"ה תיקון סופרים.

79 סנהדרין צ"ט ע"א.

כי דבר ה' קָוָה (במדבר ט"ו, ל"א) זה האומר אין תורה מן השמים. ואפילו אמר כל התורה כולה מן השמים חרץ מפסוק זה, שלא אמרו הקב"ה אלא משה מפי עצמו זהו כי דבר ה' בזה.

ואמנם בפירוש "עץ יוסף" על התנחומא איתא:

כתב בעל "צידה לדרך" שהני תיבות — אנשי כנסת הגדולה וכן מה דאיתא לקמן אנשי כנסת הגדולה ולכן נקראו סופרים שהיו סופרים כל אותיות שבתורה ודורשין אותן וכן והנם שוטחים את הזמורה אל אפי והם תיקנו אל אפם — כל זה איזה תלמיד טועה כתבם ואינו בספרי התנחומים ישנים דיוקני, שאין בהם מאומה מן המאמר ההוא. עכ"ל.

וזה לשון "מאור עינים"⁸⁰: אין ספק כי איזה מנמנהי לב כמדומה לו לתת בזה כבוד אל אנשי כנסת הגדולה, כתב בגליון הילמדנו⁸¹ שלו אלו הדברים ובא רעהו בעל הדפוס והכניסן בעצם הספר לטוהר. ונאמן עלי האמת כי יש ויש איתי שני מדרשי ילמדנו שהם קדמונים יתר על שלוש מאות שנים והנה אין בהם מאומה מן המאמר ההוא. עכ"ל.

אלא כוונת המדרש שכינה הכתוב שהוא תיקון סופרים כמו שכתב המזרחי שהכתוב מעיקרא כינה כדרך תיקוני סופרים, שהסופר מתקן איזה דבר בשביל הכבוד.

ואמנם, אין לנו דרך אחרת אלא לתפוס דבריו של "העץ יוסף" ומתוך כך, לבסס את גישתנו, גישת חז"ל, כפי שבאה לידי ביטוי בדברי הרא"ם שתיקון סופרים נקרא כך ע"ש שהסופרים דקדקו ופירשו שהכתוב מדבר בדרך כינוי. אך את לשון הפסוק לא הסופרים שינו אלא כך ניתן מסיני.

וב"מנחת שי" לזכריה ב', י"ב אחר שמתייחס לדברי התנחומא הנ"ל, מברר באריכות ענין תיקון הסופרים ומוכיח ממקורות רבים שהשינוי, ההוספה או הגריעה אינו מעשה ידי הסופרים ח"ו ומפאת חשיבות דבריו נביאם כאן. וזה לשונו:

ובפירוש תיקון סופרים, יש מי שכתב שאנשי כנסת הגדולה תיקנו ושינו הדיבור ממה שהיה כתוב בתחילה. ולכאורה כן יראה ממדרש ילמדנו. וכן כתב ר' נתן בעל "הערוך" בערך כבוד בענין תיקון סופרים שבספרים הראשונים היה כתוב "בבכת עיני" וכן משמע ממדרש רבה ריש סדר "בא אל פרעה" דאיתא התם: רבי יהושע אומר תיקון סופרים הוא עיני כתיב וכן בפרשת משפטים פ' ל חביבין ישראל ככת העין העליונה שנאמר "כי הנגע בכס נוגע בבכת עיני" אלו הסופרים והחכמים שתיקנו הסייג הזה. ופירוש זה הביאו בעל מתנות כהונה בב"ר פ' מ"ט וגם במדבר רבה פ' כ' אמר הקב"ה לבלעם הרשע אני כתבתי על ישראל כי הנגע בכס נוגע בבכת עיני ואתה הולך ליגע

80 לרבי עזריה מן האדומים.

81 מדרש תנחומא.

בהם ולקללם. תצא עינו שנאמר "שתם העין". ופירוש בעל מתנות כהונה ככת עינו דריש הקרי עינו על הנוגע עצמו כלומר שיסתם עינו ואין פירוש זה נכון בעיני. המפרשים כי חלילה לנו להאמין שהסופרים יוסיפו או יגרעו או ישנו אפילו אות אחת ממה שכתוב בתורה, ואדרבה תיקון כסילים יקרא, וחס ליה לזרעיה דאברהם למועבד הכי.

עוד כתב בעל העיקרים שאין אדם בעולם שיזייף ספר שאמר אני זייפתי או תיקנתי כך וכך ואין יאמרו הם תיקון סופרים הוא זה?

ואולם, עיקר הפירוש כמו שכתב הרשב"א שהסופרים והחכמים דקדקו ומצאו לפי ענין כל אחד ואחד מן הכתובים הם שעיקר הכוונה לא היתה כמו שנראה מן המכתב בספר, אלא צד כוונה אחרת ולא היה לו לכתוב כן אלא כן. אלא ששינה הכתוב ולא קראוהו תיקון סופרים אלא שהם דקדקו ופירשו שהם כינויים והכתוב עצמו כינה כן. וכן כתב בעל הליכות עולם והרב המזרחי ובעל יפה תואר פ' וירא ומחברים אחרים זולתם, והוא קרוב למה שכתב בעל העיקרים במאמר ג' פרק כ"ב. וזו היא באמת כוונת מדרש ילמדנו, שכן אמר נגע בבכת עינו — עיני היה לו לומר, אלא שכינהו הכתוב ככיוול כלפי מעלה. וסוף המאמר מוכיח ג"כ בתחילתו, באמרו אלא שכינו פסוקים אלו אנשי כנסת הגדולה ולכן נקראו סופרים שהיו סופרים כל אותיות שבתורה ודורשין אותן, הרי מבואר שהחכמים והסופרים דקדקו ופירשו שהכתוב מדבר דרך כינוי ויש להם כח לפרש כן כמו שנמסרה התורה לחכמים לדורש כפי חכמתם וקבלתם, אבל לא להוסיף או לגרוע אפילו אות אחת. ועיין עוד מה שכתב המזרחי בפרשת בהעלותך אצל "ואל אראה ברעתי" בשם ספר ישן, גם זה מצאתי בספר כללי הגרמא שחיבר מוהר"ר יוסף קארו סמוך להליכות עולם וזה לשונו: והא דאמרינן תיקון סופרים וכו' ה' יהודה כתב רצה לומר שנכתב בתורה על דרך תיקון סופרים שתוקנים מה שכותבים, שיהיה דרך כבוד שעל דרך משל דוד המלך יצוה לסופר מהיר שיכתוב שדוד מצוה לפלוני שיעשה כך וכך, הנה הסופר יתקן לשון הכתוב בשיאמר המלך דוד יצוה לפלוני. עכ"ל.

ואמנם הרדב"ו בתשובותיו⁸² הסביר דתיקון סופרים נקרא כך למרות שהכל הלכה למשה מסיני, משום שהסופרים דקדקו מלשון הפסוק ואמרו שהיה ראוי שנקרא כך או שנתקן כך, אפילו אם לא היתה מסורת מסיני שעל פיה כך כתבו את כל התורה ובכלל זה גם את הי"ח מקומות הללו. וזה לשון הרדב"ו:

תדע כי כל מה שאתה רואה שהשינויים הכל הלכה למשה מסיני ... אלא שהסופרים דקדקו שהיה ראוי שנקרא כן או שנתקן כך אפילו שלא היה הלכה למשה מסיני. ומעתה כל מקום שתמצא מקרא סופרים או תיקון סופרים

או עיטור סופרים, לא יעלה בדעתך ח"ו שהיה הדבר חסר והם תקנוהו ... אלא עיקרן של דברים שהכל הלכה למשה מסיני שכך הוא, אלא שהסופרים דקדקו זה היה ראוי להיות כך וזה כך, אפילו שלא לאמרה הלכה למשה מסיני ... כללא דמילתא שלא תאמין לדברי האומרים שנפל בלכול ושיבוש בספרים, אלא הכל נאמר הלכה למשה מסיני, כאשר כתוב אצלנו היום. ולא תאמין לדברי האומרים כי עזרא הסופר והסופרים הבאים אחריו תקנו המעוות ח"ו כי לא היה שם מעוות. ולא לדברי האומרים שהם דברים סתומים והקרי הוא פירוש שפירשו החכמים, אל תשמע לכל הסברות האלו אלא תמים תהיה עם ה' אלוקיך ותאמין למה שאמרו רז"ל כי הכל הלכה למשה מסיני וקרי וכתוב וכתוב ולא קרי ומלא וחסר ומקרא סופרים ותיקון סופרים ועיטור סופרים וקריין ולא כתיבן וכתובין ולא קריין כולהו הלכה למשה מסיני.

וכך פירש ה"תפארת ישראל" את דברי המשנה סנהדרין פרק י' משנה א':

ואלו שאין להם חלק לעולם הבא ... האומר אין תורה מן השמים.

וכתב שם:

שאומר שמשנה רבינו מפי עצמו אמרה ואפילו אומר כך רק על תיבה אחת שבה שאינה מהקב"ה. ומה דאמרינן "ואברהם עודנו עומד לפני ה'", תיקון סופרים הוא זה והכי נמי אמרינן "ואל אראה ברעתי" תיקון סופרים הוא זה, לא ח"ו שחזו"ל הסופרים תיקנו לכתוב כן, רק רצה לומר שהכתוב שינה בלשונו כסופר המתקן דבריו לדבר דרך כבוד (=כעיקרים פ' כ"ב מח"ג) וכן לפי עניות דעתי אמרו חז"ל בפירוש (נדרים ל"ז ע"ב) מקרא סופרים⁸³ וכר' הלכה למשה מסיני.

83 וכך מובא בשו"ת הגאונים הרכיבי סימן רי"ז עמ' 103 על הגמרא בנדרים ל"ז ע"ב: אמר ר' יצחק מקרא סופרים ועיטור סופרים וקריין ולא כתיבן וכתובין ולא קריין הלכה למשה מסיני. מה דכתב רב שרירא גאון לבני קירואן בפירוש המושג מקרא סופרים. וסיים: ואתא ר' יצחק ואורי להון דהני מילי כולהון דשמעתונן מן סופרים — לאו סופרים תקוננון מן דעתייהון אלא קבלה היא בידיהון. והלכה למשה מסיני.